

debe tomar un lugar singular en la actualidad de nuestra antigüedad.

En un momento dado de su exposición (casi al final) el autor recapitula, a modo de reflexión, sobre lo que ha ido argumentando a lo largo del ensayo. Dice *grosso modo* que después de haber intentado separar lo que parecía *dépassé*, pasado de moda, de lo que nos es *actual*, ha caído en la cuenta de que la evocación de un aspecto cualquiera de la herencia antigua poseía en grados diversos uno u otro carácter —el ejemplo que nos pone es el del esclavismo antiguo y *dépassé* continuado en el racismo actual.

A modo de conclusión podemos afirmar que después de la lectura de esta obra —en ocasiones un tanto moralista al presentarnos a la antigüedad como *magistra vitae* como único prisma o aspecto— todos se verán con ánimo de manifestar que lo antiguo resulta actual por las lecciones que da a nivel de pueblos y del hombre. Si encontramos natural habitar en las casas de nuestros antepasados desaparecidos, desde el momento en que el tiempo les sustrae la existencia ya no están más cerca de nosotros que Alejandro, Sócrates o César.

Gracias al trabajo de J. Fléchon, creemos poder afirmar, sin temor a equivocarnos, que contaremos a partir de ahora con un conjunto considerable de testimonios, ejemplos y pruebas decisivas —agrupadas y reunidas— de la actualidad de la antigüedad, «*monumentum aere perennius*».

José Antonio Clua

A. FONTÁN & A. MOURE CASAS,
Antología del latín medieval.
Introducción y textos. Gredos,
Madrid 1987, 487 pp.

Entre d'altres mancances notables, la filologia llatina medieval hispànica tenia la d'una antologia suficient del llatí medieval. Existia, és cert, una antologia general, la de V. Blanco García¹, y alguna altra de caràcter parcial com la de L. Vázquez de Parga² o R. Arias³, però cap no era capaç d'omplir el buit manifest al nostre país. Un buit que en altres llocs està perfectament cobert amb llibres com el de K. P. Harrington⁴ o el de F.E. Harrison⁵, per posar-ne només dos exemples de caràcter global. I en aquest sentit, no podrà estranyar gens ni mica si diem que l'antologia de A. Fontán i A. Moure està destinada a ser un clàssic de la filologia com ho és ara mateix, per posar-ne un sol exemple, l'antologia del llatí vulgar de M.C. Díaz y Díaz⁶. D'avui endavant serà corrent parlar del «Fontán-Moure» sense necessitat de més precisions addicionals.

D'altra banda, no es pot passar

¹ *Latín medieval. Introducción a su estudio y antología*, Madrid 1944.

² *Textos históricos en latín medieval, siglos VIII-XIII. Selección y notas*, Madrid 1952.

³ *La poesía de los goliardos*, Gredos, Madrid 1970.

⁴ *Medieval Latin*, Nova York 1925 (Reimpr. a Chicago Press des de 1962).

⁵ *Millenium. A latin reader a.d. 374-1374*, Oxford U.P., Oxford 1968.

⁶ *Antología del latín vulgar*, Gredos, Madrid 1962.

per alt el fet que l'obra ultrapassa el marc personal, ja que es tracta d'una veritable obra de col·laboració, en l'elaboració de la qual han intervingut alguns dels més il·lustres medievalistes espanyols, tal com s'especifica a la «nota preliminar», per bé que no quedi prou clar quin ha estat l'abast de la col·laboració.

L'obra comença amb una introducció en què es fa una caracterització molt general del que és el llatí medieval, seguida d'una prou correcta selecció bibliogràfica. Seguidament trobam el que és l'antologia pròpiament dita. Aquesta selecció es presenta dividida en quatre períodes: a) De l'antiguitat tardana al llatí carolíngi; b) L'edat carolíngia; c) Els segles xi i xii; i d) Després del 1200. Dins de cada període hi ha unes subdivisions de tipus geogràfic, en les quals predomina l'oposició hispànic no hispànic, encara que en ocasions aquest darrer apartat opositiu es trobi desenvolupat en d'altres subdivisions (autors itàlics, africans, de la Gàl·lia, etc.). La selecció segueix un poc la clàssica línia de Harrington, tot presentant una introducció biogràfica, de vegades força àmplia, de cada autor, juntament amb una bibliografia específica. A continuació s'introdueix el text escollit, que se sol acompanyar d'algunes notes explicatives, allà on els autors ho han cregut necessari. S'inserta, finalment, una sèrie d'índexs, que cal que especifiquem: índex d'abreviatures d'autors, uns *conspectus metrorum*, un índex de fenòmens metro-prosòdics, un altre de fenòmens morfològic-sintàctics, un índex classificatori dels autors

per gèneres i temes i, finalment, un índex general.

Valorar el contingut d'una antologia suposa valorar, si més no, l'encert dels autors en la selecció. I això serà sempre una qüestió molt subjectiva. El gust d'un no sempre ha de coincidir per força amb els gusts dels altres. Per això mateix se'm permetrà no insistir massa en les línies de la selecció, perquè molt bé podria succeir que allò que jo hi haguera posat no sigui ni de bon tros allò que tothom esperaria de trobar-hi. Abans de tot he d'assenyalar un tret important, com és el fet que els autors atorguin una atenció especial als texts hispans de tota mena. Ara bé, dins l'àmbit hispà m'hauria agradat trobar-hi algun text de la *Disciplina Clericalis* de Petrus Alphonsi o del *Tractatus Garsiae*. De la mateixa manera, ja fora del marc d'Hispania, hom esperava de trobar-hi autors com Serlo de Wilton, Gauthier de Châtillon, i obres com el *Ruodlieb*. Però, com he dit abans, és una qüestió de gusts, com també ho és la tria del fragment corresponent. I aquí, com allà, hi ha coses que m'agraden i d'altres que no m'agraden tant. I aquest, com sap tothom, no és un tema de disputa. Nogensmenys, a part dels textos hispànics a què ja ens hem referit, no podem deixar d'assenyalar alguns encerts molt notables. N'hi haurà prou amb un parell d'exemples, com és ara el cas de la selecció de cartes de Lupus de Ferrières, el contingut de les quals ens dóna precioses indicacions sobre l'afer de la transmissió dels textos i el sentir humanístic de la seva època; el co-

mençament del punt quart de la primera carta n'és tot un programa: *Mihi satis apparet propter se ipsam appetenda sapientia*. I, en una perspectiva totalment diferent, m'ha agradat de trobar-hi el *Dies irae, dies illa*, una de les peces més impressionants de la litúrgia catòlica i que per a mi sempre ha constituït un dels exponents màxims del cant gregorià, i que avui en dia gairebé no figura mai en cap celebració litúrgica.

Considerant el que acabem de dir, només quedarien per criticar els aspectes secundaris. I a ells em referiré. I no ho faré per una mera afició a la crítica, sinó perquè em sembla que d'alguna manera se'n podrien beneficiar les futures edicions de l'obra. Comencem per la introducció. És evident que els autors, volent donar una caracterització general del llatí medieval, estaven prenent un impossible, perquè són ben pocs, per no dir cap, els trets lingüístics, o de qualsevol altre tipus, que es pugui dir que es presenten d'una manera general. És per això que la collita que poden presentar en la introducció és molt minsa. Certament els trets que allà s'assenyalen són característics del llatí medieval, però és ben bé impossible fer-se càrrec només per mitjà d'aquests del que és aquest llatí. Afortunadament, la cosa queda més en el seu punt quan hom observa els diversos índexs de fenòmens gramaticals que apareixen al final del llibre. Aquí tenim una caracterització del llatí medieval, que no afecta tots els texts, però que sí inclou moltes de les característiques d'aquest llatí, o

millor d'aquests llatins. Ara bé, entenc perfectament la postura dels autors: no podien repetir al començament allò que ja anava al final, i tampoc podien deixar de dir quatre mots d'introducció. Per tant, el problema que planteig no crec que, ara per ara, tingui una fàcil solució.

Més fàcil solució té una qüestió que afecta els índexs. Hi manca un índex alfabètic d'autors i obres que remeti al lloc de l'antologia on es troba. Això faria molt més àgil la consulta de l'antologia a partir dels índexs, quan d'allò que es tracta és de buscar una exemplificació d'un fenomen. En posaré un exemple concret. A la pàgina 479, sota l'epígraf de *REFLEXIVO/ANAFOR*, es donen cites de casos de confusió en l'ús d'una i altra forma. Entre les cites es dona una «Iac. Tud., 29-30». Per saber qui és l'autor i on es troba el text, el procediment a seguir és el següent: se cerca a la llista d'abreviatures i hom troba que Iac. Tod. correspon a Jacobo de Todi. Aleshores un va a l'índex general a buscar-lo i no el troba. I no el troba perquè el que li hauria calgut cercar al lector era *Stabat mater*, que és el títol de la composició. Una vegada esbrinat això, el lector encara ha de cercar dins el text el lloc on es troba el fenomen. Tot fóra més fàcil amb la presència de l'índex alfabètic d'autors, o bé si la cita en lloc de ser interna de cada autor es referenciés d'acord amb el llibre. Així un Iac. Tud. p. 412, línia 6, no deixaria cap possibilitat de dubte, i agilitaria la consulta. Naturalment no voldria que això anàs en demèrit

d'aquests índexs que, sens dubte, són una aportació molt important per al coneixement de la llatinitat medieval, sinó més aviat a la seva millora.

No vull deixar de fer esment d'alguns errors tipogràfics que són l'excepció que confirmen la regla d'una edició molt acurada. Per exemple, a la pàgina 364, línia 7, es dóna una referència d'un *Simposi d'estudis clàssics* (per *classics*) absolutament impossible. O a la pàgina 88, línia 6, on *lignum... liqui* no sembla respondre al que normalment s'entén per *polytoton*. Naturalment, el text aclareix l'enigma.

Sigui, doncs, benvinguda aquesta obra que serà, de fet ja ho és, des d'avui un instrument imprescindible en les classes de llatí medieval.

P.J. Quetglas

**Ph. HARDIE, *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium*,
Clarendon Press, Oxford 1986,
405 pp.**

El llibre de Philip Hardie (fruit del treball de llargs anys d'investigació en l'*Eneida* virgílica) té, al nostre entendre, una fita primera: intentar demostrar que l'aspecte ideològic o «panegíric» de la darrera obra de Virgili no hi és superficial (tal i com sembla que volen demostrar les darreres tendències en crítica virgílica), sinó que respon a una planificació per part del poeta

més acurada i conscient del que pugui semblar a primera vista.

Hardie du a terme el seu propòsit per mitjà de l'anàlisi, d'una banda, dels aspectes temàtics de l'*Eneida* més adients per a l'explicitació de conceptes ideològics lligats a la figura d'August i de l'imperi, i de l'altra, d'alguna figura retòrica especialment adequada per a aquests usos (el segon aspecte, naturalment, lligat al primer), especialment la hipèrbole.

Aquesta anàlisi s'estructura, al seu torn (i tal i com indica el títol), al voltant de dos conceptes fonamentals als quals va a parar Hardie, sobretot, al final del seu estudi, però que toca constantment: *cosmos* i *imperium*. Aquests dos conceptes referits a l'*Eneida* intenten explicar (en estreta relació entre ells), d'una banda, els models cosmològics que ha seguit Virgili en la seva obra, i de l'altra, les estructures socials i històriques que s'hi reflecteixen. En el fons, es tracta de veure, a través de l'anàlisi de passatges concrets, que també a l'*Eneida* es juga amb la idea de la identificació «estat (imperi) = univers» i «desenvolupament i consolidació «estat (imperi) = univers» i «desenvolupament i consolidació de la ciutat Roma = desenvolupament i consolidació de l'univers». Seguint aquest fil conductor, desenvolupa Hardie el seu estudi: té en compte que el paral·lelisme entre la situació de la ciutat de Roma i una sèrie d'imatges mítiques funciona com a transposició, a la terra, d'una certa organització cosmològica. Aquesta seria una de les tendències generals